

kronikk

Professor emeritus i psykiatri **NILS JOHAN LAVIK** skriver i dagens kronikk om fornyet interesse blant psykologene for de tyske nazistenes mentalitet og personlighet. Han refererer bl.a. til en artikkel i et anerkjent internasjonalt tidsskrift som på ny analyserer årsakssammenhengen bak massedrap under den annen verdenskrig.

Ondskapens psykologi

Hvilke karaktertrekk ligger til grunn for handlinger som fører til den ytterste form for kriminalitet – masse mord? Debatten om nazismens psykologi, som blusser opp med jevne mellomrom, kan delvis belyse ondskapens kilder.

I en artikkel i siste nummer av det kjente internasjonale tidsskriftet *Political Psychology* drøftes spørsmålet i lys av en fornyet gjennomgåelse av et gammelt psykologisk forskningsmateriale om de 22 nazilerne som satt fengslet i Nürnberg i tiden 1945–46. Særlig interesse er blitt rettet mot de såkalte Rorschach-protokollene fra undersøkelsene av syv av de mest prominente fangene: Karl Dönitz, Hans Frank, Hermann Göring, Rudolf Hess, Robert Ley, Alfred Rosenberg og Julius Streicher.

Rorschach-metoden har som formål å få dypere innsikt i personlighet, følelsesliv og indre konflikter. Den består av 10 planser med symmetriske figurer hvorav noen i farger. Forsøkspersonen blir bedt om å fortelle sine assosiasjoner til figurene. Svarene blir fortolket etter bestemte retningslinjer og sammenfattet i en beskrivelse av personligheten.

Selv om testen er omstridt, har den i perioder hatt høy status blant mange klinikkere. Den hørte med i undersøkelses-repertoaret til den amerikanske psykiateren Douglas Kelley, som hadde det psykiatriske tilsyn med de prominente fangene i Nürnberg.

Undersøkelsessituasjonen

Den ufattelige nazistiske ondskap er, etter Arendts oppfatning, ikke å finne i spesielle patologiske og avvikende trekk blant dens tilhengere. Tvert imot skrev hun at man sto overfor «det ondes banalitet» – en formulering som har provosert mange i ettertid.

Det finnes endel psykologisk og sosialvitenskapelig forskning som støtter Arendts oppfatning. Man refererer gjerne til psykologen Stanley Milgrams eksperimenter som viste at «normale» forsøkspersoner langt på vei var villig til å påføre en annen person smerte i form av elektriske støt. Dette tas som tegn på at mange av oss under gitte omstendigheter kan komme til å utføre sadistiske handlinger.

Vel så viktig er at empiriske undersøkelser av personer som hadde vært i nazismens tjeneste, heller ikke avdekket nevneverdige avviken- de personlighetstrekk. Blant norske bidrag som har bekreftet dette, er Nils Christies studie av fangevoktere og Harald Frøshaugs studie av frontkjemper.

• Den andre hovedposisjon går ut på at nazismen hadde *unormale psykologiske særtrekk* både på det kollektive og individuelle nivå. En sentral studie bak denne antagelse er «Den autoritære personlighet»

Rapporten, som ble frigjort i 1972, var basert på omfattende litteraturstudier, biografisk informasjon samt intervjuer med personer som hadde stått Hitler nær.

Konklusjonen gikk ut på at Hitler var betydelig forstyrret i sin personlighet med sterke paranoide tendenser og urealistiske storhetsforestillinger. Disse høyst unormale trekk eksisterte imidlertid side om side med en uvanlig sensitivitet og karismatisk kommunikasjonsevne som var grunnlaget for hans hersketeknikk.

Disse synspunkter er på linje med Johan Scharffenbergs konklusjon i hans serie på 16 kronikker publisert under tittelen «Hitler – frelser eller narr?» i Arbeiderbladet sommeren og høsten 1933 – altså bare få måneder etter at Hitler kom til makten.

De to posisjoner som ovenfor er skissert, er ikke så motstridende som det høres ut til, fordi nazismen ga plass til ulike personlighetstyper innenfor det komplekse av posisjoner og organisasjoner som bevegelsen besto av. Derfor kan de ulike psykologiske resultater som er referert, innpasses på tre nivåer i en integrert forståelse av nazismen som politisk og ideologisk bevegelse:

• På *toppnivået* er det godt dokumentert at Hitler psykologisk var meget avvikende med sterke paranoide idéer og enor-

var naturligvis ekstradimær. Hans psykiatriske tilsvinn var en slags blanding av en rettspsykiatrisk observasjon og et forskningsprosjekt. Kelleys rapport «22 Celles i Nuremberg», som ble publisert i 1947, konkluderer med at ingen av fangene var sinnssyke (med forbehold om Rudolf Hess og kanskje Julius Streicher). Derimot hadde de avvikende personlighetstrekk i den forstand at de var aggressive, dominerende, egosentriske og uten samvittighet.

I den anledning tilføyer han at personer med lignende avvikende trekk finnes i betydelig antall i andre land. Derfor gir ikke dette funn noen spesifikk psykologisk forklaring på nazismens vesen.

Diskusjonen om Rorschach-protokollene tok ikke slutt med Kelleys rapport. Originalmaterialet er blitt analysert flere ganger på nytt uten at hans hovedkonklusjon er blitt vesentlig endret. Rapporten er derfor blitt stående som ett blant flere innspill til den kontinuerlige debatten om nazismens psykologi hvor hovedproblemstillingen noe forenklet kan formuleres slik:

Ble nazismen som ideologi og politisk praksis utviklet og gjennomført av «normale» mennesker – som lignet folk flest – eller var det et stort innslag av «unormale» mennesker, for eksempel med paranoide, psykopatiske og sadistiske tilbøyeligheter?

I den omfangsrike litteratur om dette tema kan standpunktene noe forenklet grupperes i to hovedposisjoner:

- Den ene går ut på at det ikke finnes noe spesielt psykologisk unormalt ved nazismen og dens tilhengere. Det mest markante uttrykk for denne posisjon er gitt av Hanna Arendt i «Eichmann i Jerusalem». Etter å ha fulgt rettssaken i ukevis hevdet hun at «enhver kan se at denne mannen ikke er noe monster». Tvert imot oppfattet hun ham som en gjennomsnittsperson, uten sadistiske eller andre unormale tilbøyeligheter – en helt normal byråkrat som var opptatt av å utføre sine plikter.

- som ble publisert av Theodor Adorno og medarbeidere i 1950. Den konkluderer med at de som søker mot autoritære bevegelser som nazismen og fascismen, særlig er personer som liker både å utøve og underkaste seg makt. De beundrer samtidig autoritære ledere og nasjonale symboler, og er negative til avvikere og fremmede.

Selv om denne undersøkelse er blitt adskillig kritisert, har den øvd stor innflytelse de siste 50 år, og noen av dens konklusjoner er blitt bekreftet i nyere studier.

Den andre hovedkilde til denne posisjon baserer seg på studier av Hitler. Det finnes en lang rekke publikasjoner om hans personlighet og adferdsmønster, hvorav noen ganske spekulative, mens andre er mer solide.

Den refererte artikkelen i *Political Psychology* trekker med rette frem rapporten av Walter Langer som ble skrevet etter oppdrag fra den amerikanske sikkerhetstjenesten i 1942.

Stornazisten. Hitlers nestkommanderende, Rudolf Hess, på tiltalebenken under Nürnberg-prosessene i 1945/46. Psykologene leter fortsatt etter forklaringen på hva som gjorde denne mannen til en storforbryter.

FOTO: AP

«Psykologien i de nedre ledd besto først og fremst av en frikobling av motforestillinger og bremsemekanismer»

me storhetsforestillinger. Denne konstellasjon som i psykiatrien er kalt *ondartet narsisme* fikk på grunn av hans enorme makt stor dominans over Nazi-Tysklands politikk fra maktovertagelsen i 1933 til nederlaget i 1945, og fikk særlig katastrofale følger i rasespørsmålet.

- *Lederklikken på nivået under føreren* hadde en psykologisk fremtoning som antagelig er godt beskrevet i rapporten om de prominente fangene fra Nürnberg. På dette nivå var det nettopp bruk for personer som var «aggressive, dominerende, egosentriske og uten samvittighet». En slik gjeng *psykopater* var meget vel skikket til å sette førerens skakkjorte og brutale politikk ut i livet.

- *På det tredje nivå* var det først og fremst behov for egenskaper som lojalitet og underkastelse. Det var god plass for alle kategorier fra høyere embedsmenn til fangevoktere bare de rasjonelt og effektivt gjorde hva de ble bedt om uten motforestillinger. På dette tredje nivå var det også plass for primitive autoritære personer som i begeistring ropte «Heil» til føreren og samtidig brente bøker, jaget motstandere i gatene og knuste jødiske butikker.

Det patologiske ved nazismen utgikk først og fremst fra toppen. På grunn av den ekstremt hierarkiske maktstruktur og førerens karisma utløste dette en dynamikk som fikk Hitlers avvikende psykologi til å strømme gjennom hele bevegelsen. Psykologien i de nedre ledd besto først og fremst av en frikobling av motforestillinger og bremsemekanismer. Dette var en felles mekanisme både for de korrekte embedsmenn på Wannsee-konferansen og for de autoritære personligheter som behersket gatene.

I en slik kontekstuell psykologisk analyse fremtrer derfor nazismen både som banal og ondartet.